

(Страничка воспоминаний о М.В. Фрунзе) // *Этапы большого пути: Воспоминания о гражданской войне.* – М.: Воениздат, 1963. – С. 337–342. 29. *Примаков В.М. Борьба за Советскую власть на Украине // Этапы большого пути: Воспоминания о гражданской войне.* – М.: Воениздат, 1963. – С. 181–202. 30. *Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали.* – У 2 ч. / За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища шк., 1997. – Ч.1. – 583 с. 31. *Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації: Навч. посібник.* – К.: Генеза, 1996. – 360 с. 32. *Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография.* – 3-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1986. – 511 с. 33. *Биографический энциклопедический словарь.* – М.: Большая российская энциклопедия, 2001. – 712 с.

УДК 94:355.333(477)—057.12

В.Є. Голубко

Львівський національний університет імені Івана Франка

УКРАЇНСЬКИЙ ОФІЦЕРСЬКИЙ КОРПУС У ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ 1917 – 1920 рр.

© Голубко В.В., 2006

Офіцерський корпус як окремий соціальний прошарок посідав одне із чільних місць у процесах державного відродження України 1917 – 1920 рр. На момент відновлення суверенітету України він переживав етап становлення. Характерними його ознаками були переважно однорідний соціальний склад, різноманітний загальноосвітній і професійний рівень підготовки, жорстка підконтрольність цивільній владі.

Officers' corps, as a separate social stratum, occupied prominent place in the processes of national state rebirth of Ukraine in 1917 – 1920. For objective reasons, during the period of the revival of Ukrainian sovereignty, it experienced its formation. Characteristic features of Ukrainian officers corps, which barely distinguished as a separate stratum of society, predominantly were homogeneous social composition – intelligent-rural, variegated of general education, and professional level of training, shot quantity, tough control from civil government.

Офіцерський корпус завжди був осердям кожної регулярної армії. Він являє собою соціальну групу військовиків-професіоналів, що становлять основну частину військових кадрів держави [1, с. 251]. Характерною його ознакою є корпоративна замкнутість, солідарність, консерватизм. Він боляче переживає глибокі трансформації суспільних відносин. Характерною особливістю українського офіцерського корпусу доби визвольних змагань 1917–1920 рр. було те, що доволі часто у його середовищі провідну роль відігравали постаті, які, власне кажучи, не мали спеціальної фахової військової підготовки, але проявили себе здібними організаторами-практиками, що згодом узагальнили набутий досвід у теоретичних працях. Зокрема, – це: Симон Петлюра (журналіст), Євген Коновалець та Роман Дашкевич (правники), Аркадій Валійський та Григорій Коссак (вчителі), Юрій Тютюнник (агроном) та інші. Вказуючи на цю особливість, потрібно відзначити, що вона хоча й доволі рельєфно виділялася на тлі інших, однак не була загалом чимось унікальним. Певні паралелі можна провести з Польщею. Так, маршал Юзеф Пілсудський і багато осіб з його найближчого оточення не були фаховими військовими. Професіоналами вони стали внаслідок безпосередньої участі в організації збройної боротьби за незалежність країни, створення її армії. Наприклад, генерал Едвард Смігли-Ридз був випускником Краківської академії мистецтв, генерали Казімеж Соснковський і Владислав Сікорський закінчили Львівську політехніку, генерал Густав Орлік-Дрешер був правником, а генерал Стефан Домб-Бернацький мав агрономічну освіту [2, с. 19, 25, 29, 42, 44].

Історична традиція є однією із визначальних під час висвітлення ролі національного офіцерського корпусу у державотворчих процесах 1917 – 1920 рр. в Україні. У зв'язку з цим постає

питання щодо існування в Україні традиції особливого статусу військовика, наскільки вона була усталеною, чи навпаки, змінною. Культ військовика-професіонала спостерігався в Україні у XVI – XVII ст. Однак із занепадом української козацько-гетьманської державності, сходженням з політичної арени козацтва українське суспільство втрачає і власну військову верству як окремий соціальний прошарок. Людина, пов'язана із військовою кар'єрою, стала уособленням переважно негативних рис. У середовищі тогочасної української інтелігенції утверджувався стереотип, що людина в однострої репрезентує виключно насильство, заскоружність, інтелектуальну убогість. Здобуття військової кар'єри в українських інтелектуальних колах вважалося справою недоброго смаку. Для України то була катастрофа, бо суспільство ставало соціально неповним, ущербним, а в умовах бездержавності перспектива підняти збройну боротьбу за незалежність без військовиків-професіоналів видавалася доволі проблематичною. Власне на цей аспект звертало увагу чимало українських істориків, що досліджували причини поразок визвольних змагань 1917 – 1921 рр. [3].

Проблеми ролі національної військової еліти у державотворчих процесах 1917 – 1920 рр. торкалися провідні військово-політичні та державні діячі цього періоду. Насамперед – це узагальнюючі праці С. Петлюри [4, с. 276–303, 220–228], М. Грушевського [5, с. 173–175], вищих офіцерів, що визначали інтелектуальний потенціал національного військового будівництва – генералів Володимира Сальського [6, с. 3–8], Віктора Куца [7, с. 24–32], Миколи Шаповала [8], полковника Варфоломія Євтимовича [9] і навіть загалом антимілітаристськи налаштованого Володимира Винниченка [10]. Названі вище автори започаткували два протилежні підходи у висвітленні ролі українського офіцерського корпусу у державному відродженні України цього періоду. Перший, найпотужніший ґрунтується на тезі, яка доводить необхідність плекання військовиків-професіоналів, що це складний і копіткий процес, запорукою успіху якого є цілеспрямована й виважена державна політика, яка враховувала б національні військові традиції, модернізовані до актуальних потреб. Другий підхід, започаткований В. Винниченком і М. Шаповалом, обстоював тезу, яка доводила шкідливість для демократичного розвитку української державності культивувати окрему військову верству, яка б виробила власні, притаманні для неї традиції, оскільки це риса властива експлуататорському суспільству. Домінуюче місце посідає перший підхід. Значною мірою він орієнтується на традиції і доробок української емігрантської військової школи, метром якої вважається Л. Шанковський [11]. Її дотримуються й такі визнані історики, як С. Ріпечкий [12] й П. Штендера [13]. Другий сьогодні представлений об'ємною монографією В. Солдатенка "Українська революція. Історичний нарис" [14]. Хоча це дослідження не виокремлює проблеми, що нас цікавить, проте в ньому простежується несприйняття, більше того, шкідливість для державотворчих процесів в Україні періоду 1917 – 1920 рр. впливу на них тогочасних військових кіл країни. Сьогодні в українській історіографії спостерігається поживлення у дослідженні цієї проблеми, хоча об'єктом окремого вивчення вона не стала. Скажімо дослідники Я. Тинченко [15], М. Литвин, К. Науменко, О. Колянчук [16], Б. Якимович [17] видали довідники чи окремі розвідки про чільних українських військових діячів Доби визвольних змагань, але й надалі залишається відкритим питання дослідження українського офіцерського корпусу як феномена: його відродження, соціальний склад, статус у відродженій Українській державі 1917 – 1920 рр., сприйняття його суспільством, ставлення до політичних процесів, які в той час переживала країна, вплив на формування концепції національної військової доктрини.

В останні роки вітчизняна історіографія збагатилася низкою оригінальних праць, що певною мірою заповнюють цю прогалину. Серед них варто назвати монографії С. Литвина [18] та В. Сідака [19], М. Литвина та К. Науменка [20], у яких автори значно більше уваги приділяють ролі українського офіцерства в національному державотворенні, зокрема таким аспектам, як початки її формування, моральний стан, фаховий рівень, самоусвідомлення своєї значущості у державотворчих процесах, політика держави у цій галузі.

Досить активно цією проблематикою сьогодні займаються польські дослідники. Особливо варто відзначити монографію Я. Бруського "Petlurowcy", де подано доволі глибокий аналіз унерівської військової еліти в найкритичніший час – поразки української державності і перших років її емігрантського життя у Польщі [21]. Певною мірою цей аспект порушується у монографіях

Я. Легеца [22] і М. Кротофіля [23], а також О. Колянчука [24]. Отже, український офіцерський корпус Доби визвольних змагань 1917–1920 рр. сьогодні ще не став об'єктом спеціальних наукових студій.

Розглядаючи участь українського офіцерства у державотворчих процесах 1917 – 1920 рр., потрібно з'ясувати питання його "стартових можливостей". На жаль, вони були ледве чи задовільними, до того ж, як засвідчили подальші події, далеко не завжди ефективно використані. Так, на 1913 рік у російській армії в мирний час офіцерів українського походження служило тільки 6 тис., а генералів лише 85 [25, с. 34]. В австро-угорській армії на службі перебувало всього 4 генерали-українці [25, с. 34]. Значною мірою до виникнення такого становища спричинилася антимилітаристська налаштованість української політичної еліти, що взяла на себе роль провідника державного відродження України. Навіть до власних військовиків вона ставилася не те, що байдуже, а навіть вороже. Відтак, з одного боку, проголошене нею наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. гасло боротьби за незалежність своєї батьківщини вступило у суперечність із практичними потребами – формуванням прошарку людей, котрі б забезпечили силові методи реалізації поставленої мети. Вперше ця суперечність з усією очевидністю проявила себе в Галичині на початку минулого сторіччя у зв'язку із загостренням Балканської кризи 1912 р. й потенційного збройного зіткнення Росії з Австро-Угорщиною. Поява перших сокільсько-січових і пластових організацій, що, власне, й були покликані закласти основи для відродження і формування національної військової традиції наштотувалася на нерозуміння у середовищі українського галицького політикуму. Історична пам'ять і традиція про українське військо тут були настільки призабутими, що знаходили підтримку лише серед вузького кола знаних громадських діячів. Більшість із них дотримувалася усталеного переконання, що ця сторона суспільного життя є монополією тих держав, до яких належали українські землі. Тому, вважали вони, кориснішою для української справи буде здобуття молоддю "культурних цінностей", а не військової кар'єри [26, с. 22]. Дуже влучні зауваження з цього приводу подає Андрій Чайковський, котрий в часи ЗУНР обіймав посаду самбірського повітового комісара: "Наш загал ненавидів військового однострою, як арештантської сірчанини... Антимілітаризм на цілій лінії серед українського громадянства. Пропагувала його українська інтелігенція... І ця пропаганда так дуже подобалася нашій молоді, яка навіть намагалася манірно ходити, щоб це не нагадувало прямий військовий хід" [27, с. 268]. Щоправда такі переконання не знайшли стовідсоткової підтримки серед молодого покоління галицьких українців. Усвідомлення ними проголошеної ідеї самостійності України пов'язувалося із розумінням мілітарного аспекту реалізації цього ідеалу. Доказом цього стало зростання популярності військового руху серед студентів. Так, студентське товариство Львівського університету "Академічна громада" впродовж грудня 1912 – лютого 1913 рр. організувало низку лекцій з військової тематики [28, с. 14–15]. Ці ж ідеї пропагував студентський часопис "Відгуки". За ініціативою студента філософського факультету Івана Чмоли і за активної співучасті колег по університету – Василя Кучабського, Романа Сушка, Осипа Кваса, Петра Франка та Олени Степанів – було організовано нелегальний військовий гурток, що діяв з жовтня 1911 р. до осені 1912 рр. [29, с. 14–15]. Як бачимо, джерелом майбутнього національного офіцерського корпусу виступала цивільна молодь, котра не мала вироблених військових родинних традицій, що впливали б на вибір професії, як це було, скажімо, у Росії, Австро-Угорщині або серед поляків, які в силу історичних обставин все ж зберегли цю традицію набагато краще, ніж українці. Разом з тим кидається у вічі високий освітній рівень ініціаторів національного військового руху в Галичині. Переважна їх більшість здобувала чи здобула університетську освіту. Цей факт дуже симптоматичний, адже ламав стереотип щодо уявлення про інтелектуальну обмеженість людини, яка пов'язала свою долю з військом. Характерно, що усвідомлення значущості військовика-професіонала у змаганнях за національну незалежність було набагато живучішим у широкому загалі українського суспільства, ніж серед його інтелектуальної еліти. Цю суперечність помітив Є. Маланюк, коли писав: "Дивна річ. Рік 1917 застав нас народом, в якого мілітарний (чи мілітантний) інстинкт був безумовно живий, але поміж тим між живим інстинктом і тодішнім мозком народу залягала величезна відстань. І звідси той гамлетизм, що тривав фактично більше року, а історія знає не роки, а тижні й години, й навіть хвилини, які потім доводиться відпокутувати десятиліттями, ба й століттями [30,

с. 6]. (Йдеться, звичайно, про Центральну Раду з її муками над запитанням: бути чи не бути регулярній українській армії?).

Якщо стартові можливості для формування українського офіцерського корпусу бажали бути кращими, то висувається ще одна проблема – наскільки готовою була включитися у національно-державне відродження та його частина, що свого часу перебувала на службі Російської і Австро-Угорської імперій, але своїм походженням, національною належністю, іншими мотивами була пов'язана з Україною. У зв'язку з цим, варто зауважити, що українське походження (у територіальному й навіть національному розумінні) не відіграло провідної мотиваційної функції у ставленні до українського державотворення. Досягши вершин військової кар'єри, українці здебільшого усвідомлювали себе часткою імперської військової еліти. Щоб зламати цей стереотип, окремим її представникам перед тим, як вступити на українську службу, довелося пережити глибоку особисту психологічну драму. Так, генерал Павло Скоропадський у липні 1917 р. у відповідь на наказ верховного головнокомандувача російської армії Лавра Корнілова провести українізацію свого 34-го армійського корпусу доводив, що це "може стати серйозним поштовхом для розвитку українства у небажаному для Росії руслі" [31, с. 64]. Почуття належності до російської військової традиції серед вищого кадрового офіцерства колишньої царської армії виявилось настільки живучим, що воно дуже важко з нею розлучалося.

Восени 1917 р., коли владу в Росії захопили більшовики й призначили верховним головнокомандувачем прапорщика М. Криленка, чимало генералів уже українізованих частин виявили хитання і сумніви щодо допустимості невиконання його наказів. Той самий П. Скоропадський та його начальник штабу, генерал Яків Сафонов, отримавши наказ від більшовицького головнокомандувача вирушити на фронт, відкривши в такий спосіб рух ворожих частин на Київ, тільки після важких роздумів зважилися його зігнувати.

Ще один приклад, який стосується офіцерів-українців австро-угорської армії. У листопаді – грудні 1917 р. проходило формування першої регулярної частини Армії УНР Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців. Коли деякі з них виявили бажання служити у ньому, їхні ж колеги, теж офіцери-українці, пригрозили, що після повернення до Австро-Угорщини, оскаржуватимуть цей вчинок у суді, оскільки він є ламанням присяги цісареві [32, с. 150]. Зазначимо, що цей факт мав місце вже після проголошення УНР. Отже, самоідентифікація офіцерів українського походження на етапі становлення української державності відбувалася болісно й повільно. Є фактом, що чимало з вищих чинів колишньої російської армії, будучи українцями за походженням, воліли перейти на службу до Добровольчої армії генерала Антона Денікіна чи навіть до більшовиків, які уособлювали в їх свідомості російську державну та військову традицію, а не до УНР. Звісно, певний поштовх до цього, хоча й не вирішальний, спричинили помилки в галузі військової політики, яких допустилося керівництво останньої. Головну ж роль, гадаємо, відіграли внутрішні мотивації і, без сумніву, прив'язаність до традиції.

Після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. Україна на фоні анархізованої більшовицької Росії виглядала оазисом стабільності, матеріального благополуччя і спокою. Гетьман П. Скоропадський усвідомлював значення військового фактора в утвердженні державності й намагався залучити на українську службу чимало вищих офіцерів колишньої царської армії. 175 генералів перейшло на українську службу і майже 15 тис. офіцерів, з яких багато хто закінчив навчання в російській академії Генерального штабу [33, с. 426]. Проте у переважній більшості вони не ідентифікували себе з українською ідеєю, а існування Української держави вважали явищем перехідним, служили їй, керуючись почасти матеріальними стимулами, почасти тактичними міркуваннями – вичекати певний час для організації боротьби за відновлення "великої й неподільної" Росії. Як влучно згодом зауважив у своїх спогадах начальник контррозвідки Армії УНР, полковник Микола Чеботарів: багато старшин російської армії у високих рангах та російської академії Генерального штабу „примазалися” до українського визвольного руху „не через переконання, не через ідейність, а тому, що тоді скрізь в інших місцях було далеко гірше, ніж у нас – українців” [34, с. 58]. Офіцерський корпус періоду Гетьманату був здебільшого українським за формою, але єдиномудлимським за переконаннями. Яскраві приклади, які підтверджують цю

думку можна зустріти в українській військовій мемуаристиці. Так, один із чільних воєначальників української армії генерал Михайло Омелянович-Павленко неодноразово у своїх спогадах звертався до питання національної самоідентифікації колишніх царських офіцерів, що після більшовицького перевороту опинилися на території України. Він звертає увагу на те, що певна їх частина, навіть погодившись служити Україні, являла собою лояльних і ретельних службовців, але з надзвичайно розвиненим почуттям належності до російської військової традиції. Наприклад, Володимир Слісаренко, талановитий бойовий генерал, отримавши від П. Скоропадського посаду командувача 6-го Полтавського армійського корпусу, під час церемонії прийняття присяги на вірність Українській державі у червні 1918 р. у своїй промові з'ясував своє розуміння справи, – що присягою Українській державі присягаємо майбутній наймогутнішій складовій частині великої Росії” [35, с. 68–69]. Ще яскравіше ці настрої проявилися у кризовий період Гетьманату після проголошення П. Скоропадським 14 листопада 1918 р. так званої федеративної грамоти, що формально скасовувала IV Універсал Центральної Ради. Тодішній начальник Генерального штабу, полковник Олександр Сливинський – здібний організатор і фахівець, у промові перед своїми підлеглими заявив: ”Настав час відродження Росії. У яких формах це станеться не нам рішати, але що воно станеться, не підлягає ніякому сумніву. Я прошу вас вважати, що всі ви працюєте в цьому розумінні і в цьому напрямі, що ваша праця має завданням участь нашу у процесі відродження Росії в тісному контакті з усіма силами, що йдуть до цієї мети” [36, с. 175]. Інший відомий учасник українського військового будівництва 1918 – 1919 рр., кадровий військовик Микола Какурін, який посідав командні посади в Армії УНР і УГА, у березні 1920 р. перейшов на службу до більшовиків [37, с. 249]. Загалом, якщо базуватися на даних довідника ”Генералітет українських визвольних змагань” М. Литвина, О. Колянчука й К. Науменка, у якому подано біограми 429 генералів та адміралів, які служили в українських військових формаціях в період 1917 – 1920 рр., за нашими підрахунками 35 перейшло до білогвардійських російських частин, а 8 – до червоних. Незначна кількість колишніх генералів подалася до польської армії. Проте найбільше було таких, хто просто покинув службу, – 194 особи [38]. Якщо навіть взяти до уваги відсутність у біограмах точних даних про подальший послужний список генералів і адміралів, кидається у вічі, що вони обриваються на 1919 р., тобто після падіння гетьманського режиму, який поклав край стабільності в країні, що забезпечувала добробут тій частині колишньої російської військової еліти, яка перейшла на українську службу, щоб переквати лихоліття громадянської війни в Росії. Водночас з 1919 р. наступила й остаточна самоідентифікація тієї частини колишнього імперського офіцерського корпусу, що вирішила пов'язати свою долю з Україною. Слід зазначити, що було місце у найскладніший для національної державності період, коли такі мотивації, як здобуття безпечним шляхом високих щаблів кар'єри чи особливого матеріального становища, не могли бути визначальними.

У 1919 р. державне керівництво УНР зробило перші реальні кроки на шляху до формування власне українського офіцерського корпусу й спробувало визначити його місце в державотворчих процесах. У вирішенні цієї проблеми спостерігалось два підходи: перший – модернізація старої української військової традиції і другий – романтично-консервативний, що обстоював абсурдну ідею якнайповнішої реставрації давніх засад в організації війська. Очевидно, що найкориснішим для справи був перший підхід. Використовуючи елементи давнього військового колориту, окремі українські державні діячі намагалися виробити модернізовану візію офіцерства. Вони вбачали у ньому найактивнішу частину суспільства. Так, М. Грушевський ще на початку 1918 р. у статті “На порозі нової України” наголошував, що провід війська мають становити елементи висококультурні, ідейні, інтелігентні, з високим освітнім рівнем, не лише спеціальним, але й загальним, а держава має подбати про належний рівень їх матеріального забезпечення [39, с. 174–175]. С. Петлюра наголошував на необхідності піднесення престижу в українському суспільстві військової людини, звертав увагу на необхідності дотримання відкритості офіцерського корпусу, зміцнення його зв'язків з громадськістю [40]. То був цілком новаторський підхід до оцінки ролі офіцерства в державі, бо в тогочасних традиціях вона була чи не найізольованішою верствою суспільства. Усунення цього явища для України було важливим з практичного боку. Дійсно, із 40-мільйонного її

населення в регулярній армії Директорії налічувалося приблизно 40 тис. чоловік, тобто 0, 1 %. В умовах війни – мізерна цифра. Постає запитання: чи офіцерський корпус молоді Української армії виявився настільки кволим й непопулярним серед широких верств суспільства, що не спромігся взяти на себе завдання організатора збройного захисту країни? Відповідь на нього, вочевидь, треба шукати в іншій площині. У його формуванні домінував консервативний підхід. Традиції середньовіччя стали відроджуватися у первозданному вигляді. Йдеться про отаманщину 1919 р. Яскравою ілюстрацією тому може послужити постать отамана Юхима Божка, колишнього підполковника царської армії, який, за власної ініціативи, організував збройне формування “Запорізьку Січ” і запровадив у ній середньовічні порядки. Будучи особисто надзвичайно хоробрим, він, за традиціями Січі, обговорював накази Штабу Армії УНР й навіть розпорядження вищих державних органів влади на раді вояків [41, с. 49–50]. Створилася ситуація, коли отаманщина стала претендувати на роль офіцерського корпусу в Армії УНР, будучи по суті його сурогатом. Останнім часом в українській історіографії помітна тенденція до певної її ідеалізації, прагнення показати її як державотворчий феномен. Гадаємо, що такий підхід є помилковим, оскільки потрібно розрізнити двояке її спрямування – як стихійну боротьбу проти насадження більшовицького режиму, але й водночас як і силу, яка руйнувала власні державні структури, вносила хаос у державне будівництво, і щонайгірше – заважала в організації оборони країни від зовнішньої агресії [42]. Генерал Микола Капустянський з прикрістю визнавав, що “...отамани являли собою авантюристів, часто повних анальфabetів у військових справах, людей без жодної моральної сталості, частенько і не старшин” [43, с. 10]. Ситуація на краще стала змінюватися лише з другої половини 1919 р.

З яких соціальних верств рекрутувався офіцерський корпус у відновленій державі? Перше джерело – це частина колишнього імперського офіцерства російської і австро-угорської армій, що перейшла на службу Україні з ідейних мотивів. За нашими підрахунками 114 осіб у званні генералів та полковників перейшли на українську службу. Друге джерело – військові урядовці або офіцери резерву, що були покликані до військової служби Урядом УНР й набули військової кваліфікації безпосередньо в ході бойових дій. Переважно це була цивільна інтелігенція. Третє джерело намагалася творити держава шляхом заснування відповідних навчальних закладів, створенням спеціальної нормативно-правової бази, що визначала б місце військовиків у політичній системі держави. В січні 1919 р. Військове міністерство УНР опрацювало і затвердило Положення про юнацькі школи окремих родів Збройних сил, що мали закласти підвалини формування українського офіцерського корпусу держави [44]. Основною соціальною базою, з якої передбачалося його рекрутувати, було селянство. Однак виявилось, що ця однобічна орієнтація має негативні ознаки. Йшлося навіть не стільки про низький загальноосвітній і культурний рівень кандидатів, скільки про їхню психологічну неспроможність сприйняти свій новий соціальний статус у суспільстві. Винесена раптово на верхні щаблі суспільної ієрархії більшість з них просто розгубилася. Цікаві спостереження з цього приводу подає кадровий військовик, генерал Петро Єрошевич [45, с. 19]. Концепція творення офіцерського корпусу суто із середовища соціально й політично свідомих робітників і селян, яку обстоювали В. Винниченко й М. Шаповал, не спрацювала [46, с. 133].

Дещо іншим було становище в ЗУНР. Тут державне керівництво без зайвих нововведень підійшло до питання визначення місця і ролі військовика у державі. Його статус чітко регламентувався державними законами, що дотримувалися австрійських традицій, а тому до тих, хто пов’язував свою долю із військовою кар’єрою, суспільство ставилося відповідальніше. Військовиків-професіоналів вважали опорою порядку й стабільності в країні, критично сприймали експерименти, що проводила Директорія, які згодом Євген Петрушевич назве “дів’яцькою забавою” [47], а інший чільний діяч ЗУНР Лонгин Цегельський охарактеризує її лідерів, як доктринерів, „...що ніби висіли в повітрі без будь-якого відчуття реальності” [48, с. 75]. Тому провід ЗУНР дуже відповідально підходив до формування вищого офіцерського корпусу Галицької армії. У цьому він виявляв навіть надмірну суворість. Галицькі політики були більш схильними залучати до служби представників військової еліти колишньої австро-угорської армії. Так, командні

посади в Галицькій армії посіли генерали Арнольд Вольф, Антін Кравз, полковники Олександр Долежал, Альфред Шаманек, Альфред Бізанц. Чим був зобумовлений їх вступ на українську службу? Очевидно, об'єктивними і суб'єктивними факторами: крахом держави, якій вони служили, силою звички, прагненням зберегти здобуту раніше військову кар'єру у новій державі. Не останню роль відіграло й те, що дехто з них був уродженцем Галичини. Усе ж їх ментальність різче контрастувала на фоні загалу тогочасного українського офіцерського корпусу з Наддніпрянщини. Генерал М. Омелянович-Павленко, який у грудні 1918 р. був призначений командувачем Галицької армії, визнавав, що сам він і його начальник штабу Євген Мишківський надто вирізнялися на тлі офіцерів-галичан, котрі здебільшого походили з німців та австрійців, яких в армії розуміли часто з півслова" [49, с. 111]. Зрештою, генерал так і не зжився з її вищим командним складом. Надто глибокими були відмінності у ментальності, вихованні, й нарешті, у військовій доктрині обох сторін. Розмірковуючи над проблемою ролі офіцерського корпусу у національному державотворенні, необхідно з'ясувати питання про його ставлення до політичного курсу уряду та існуючого в країні режиму. Загалом тогочасні політичні чинники, хоча й інколи допускалися грубих помилок у військових питаннях, все ж жодного разу не були усунуті насильницьким шляхом вищим військовим керівництвом від влади. Проте спроби впливати зі свого боку на політичний курс уряду існували. Наприклад, так було у липні 1917 р., коли група українських офіцерів намагалася шляхом організованого ними збройного виступу полку імені Гетьмана Полуботка вчинити тиск на Центральну Раду, щоб та проголосила розрив із Росією та перебрала усю повноту влади в Україні [50, с. 58–74]. Як відомо, власне вище армійське командування у січні 1919 р. спонукало лідерів Директорії визначитися у відносинах між УНР та радянською Росією, визнати стан війни між обома сторонами й припинити безперспективні мирні переговори. Що ж до антиурядових виступів окремих отаманів, то їх радше можна оцінювати, як заколоти маргінальних елементів супроти офіційної влади, що не мали ні власної ідеологічної програми, ні чітко окресленої стратегії боротьби. Виняток становить махновський рух, який хоча й носив антидержавну спрямованість, але мав вироблену ідеологію [51]. Загалом українське офіцерство виступало радикалізуючим чинником у політичних процесах в державі, спонукало цивільну владу до активних дій, але навіть в умовах військового стану залишалося під її контролем. Можливо одним із факторів, що сприяв посиленню цивільного контролю над нею, було те, що посаду верховного головнокомандувача обіймали цивільні особи, такі як С. Петлюра в УНР та Є. Петрушевич в ЗУНР. Слід також пам'ятати про те, що чималий відсоток тогочасного українського військового керівництва становили у минулому цивільні люди.

Ще одним аспектом дослідження українського офіцерського корпусу періоду 1917–1920 рр. є з'ясування наскільки оптимальною відповідно до тогочасних стандартів була його чисельність щодо загальної кількості особового складу армії. Згідно з тогочасною практикою, вона залежала від економічного потенціалу конкретної держави. В аграрних країнах відсоток офіцерського корпусу стосовно загальної кількості був меншим, в індустріальних – вищим. Так, у болгарській армії офіцери становили 4,5 %, у польській 5 – 7 %, німецькій – 16,7 – 20 % [52, с. 73–74]. Наддніпрянська армія в період Гетьманату фактично була кадровою і співвідношення між рядовим і офіцерським складом зазнало деформації: на 55 тис. рядових припадало 15 тис. офіцерів (27 %), у червні 1920 р. регулярна Армія УНР мала відповідно майже 17 тис. рядового особового складу і 2814 офіцерів, або ж приблизно 16,5 % [53, с. 36]. Що стосується Галицької армії, то на березень 1919 р., тобто в період свого оптимального зростання налічувала у бойових формаціях 1412 офіцерів, що становило за підрахунками Л. Шанковського 2,4% від її загальної кількості [54, с. 74]. З вищесказаного випливає, що співвідношення між рядовим і офіцерським складом загалом в Українській армії відповідало тогочасній практиці. Інша річ, що офіцерський корпус не завжди мав належний професійний рівень. Так, М. Галаган, який стояв біля витоків створення первістка майбутньої Армії УНР – першого полку ім. Гетьмана Б. Хмельницького зазначав: "З огляду чисто військового були старшини різні. Були типові сільські народні учителі, що стали прапорщиками чи підпоручниками, але ні своєї психіки, ні свого зовнішнього вигляду учителів не втратили; були старшини більш-менш середньої якості; але... більшість була добрими та навіть дуже добрими

муштровими, бойовими старшинами, які ще у російських полках себе добре зарекомендували” [55, с. 241]. Що ж стосується вищого армійського командного складу, то його освітньо-професійний рівень був високим. Однак таких офіцерів нараховувалося заледве декілька десятків.

У контексті поставленої у цій роботі проблеми викликає інтерес питання про тенденцію формування у середовищі тодішнього українського суспільства позитивного погляду на роль та місце військовиків-професіоналів у державі. Загалом можна побачити позитивні зрушення. Як свідчать архівні матеріали, Військове міністерство УНР в січні 1919 р. було засипане клопотаннями від учителів, інженерів, службовців, студентів про бажання проводити культурно-просвітницьку роботу в армії, зокрема у структурах Інформаційного бюро [56]. Найбільшою популярністю серед цивільної громадськості користувалися офіцери таких елітних частин армії, як “Сіра дивізія” та УСС. Власне вони репрезентували молодий український офіцерський корпус з притаманними йому рисами – широким загальноосвітнім кругозором, яскраво вираженою індивідуальністю, почуттям гідності, відповідальності, органічним зв’язком з народом. На ці особливості звертали увагу сучасники, вищі офіцери Армії УНР, що свого часу закінчували російську академію Генерального штабу [57, 1923. Ч.1, с. 24–32; 1924. Ч.1, с. 27-31].

Важливою ознакою зрілості національного офіцерського корпусу є його спроможність розробити військову доктрину. Короткочасне існування національної державності та її поразка зумовили те, що основні її засади викристалізувалися вже після 1920 р., коли військовий провід Армії УНР опинився в еміграції. Велика заслуга у цьому належить вузькому колу людей, зокрема С. Петлюрі, а також вищим офіцерам: генералам М. Омеляновичу-Павленку, В. Кущу, М. Капустянському, В. Сальському, М. Юнакову, А. Вовку. [58, с.137–142].

Отже, підсумовуючи, можна ствердити, що на момент відновлення державності у 1917 р. Україна не мала власного офіцерського корпусу як окремого соціального прошарку, що дуже утруднювало організацію збройного захисту її суверенітету. Його формування гальмувалося низкою чинників: браком популярності військової кар’єри серед інтелігентських кіл суспільства, які могли бути майже єдиним найоптимальнішим джерелом її поповнення, помилками українського державного проводу в галузі військової політики щодо формування офіцерського корпусу, несприятливими умовами воєнного часу. В період 1917 – 1920 рр. український офіцерський корпус переживав процес становлення. Характерними його особливостями були переважно соціально однорідний характер, оскільки його основу становили вихідці з інтелігенції та селянства, тісно пов’язані між собою, різна за рівнем, спрямованістю загальна і суто професійна підготовка, жорсткий контроль політичного керівництва держави. Після поразки визвольних змагань основна частина офіцерського корпусу була інтернована у Польщі. На службу до її збройних сил було прийнято на командні посади 11 українських генералів [59, с. 172–173]. Частина вищих офіцерів у міжвоєнне двадцятиліття групувалася навколо законспірованого Генерального штабу – загалом близько 30 генералів. Штаб продовжував розробку питань доктринального характеру, спрямовував свої зусилля на відновлення регулярної армії і продовження боротьби за здобуття суверенітету України [60, с. 202–205]. Однак уже в 30-х роках ХХ ст. в міру старіння військового проводу, відходу його від служби говорити про істотний вплив колишнього офіцерського корпусу Армії УНР і УГА на перебіг подій напередодні і в роки Другої світової війни, за поодинокими винятками, не доводиться.

1. *Военный энциклопедический словарь: В 2-х т. – М., 2001. – Т. II. – С. 257.* 2. *Krząstek T. Wojna Polsko-Rosyjska 1919–1920. – Warszawa, 1995. – Cz. 2.* 3. *Найяскравіше цей погляд можна простежити у працях: Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – Т.1; Євтимович В. Військо. – Львів, 1938; Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958; Войнаренко О. До нової Полтави. – Філадельфія, 1951; Стахів М. Україна проти большевиків: Нариси історії агресії Советської Росії. – Тернопіль, 1992. – Кн.1; 1993. – Кн. 2; Кучабський В., Безручко М., Коновалець Є. Золоті Ворота. Історія корпусу Січових Стрільців (1917 – 1919) / Ред. О. Романів. – Львів–Рочестер, 2004; Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – Київ–Львів, 1996; Голуб-*

ко В. Армія Української Народної Республіки 1917 – 1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997; 4. Петлюра С. Табор (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі) // Петлюра С. Статті. – К., 1993. – С. 276 – 303; Петлюра С. Лист до генерала-хорунжого Миколи Удовиченка // Там само. – С. 220 – 228. 5. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії // Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1991. – С. 173 – 175. 6. Сальський В. Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому // Табор. – 1927. – Ч.4. – С.3 – 8. 7. Куц В. Дух чи матерія ? // Табор. – 1923. – Ч.1. – С.24 – 32. 8. Шаповал М. Військо і революцію. – [Б.м.в.], 1923. 9. Євтимович В. Військо. – Львів, 1938. 10. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. 11. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958; Його ж: Українська Галицька армія. Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. 12. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. – Львів, 1995. 13. Штендера Я. Засуджений до розстрілу. – Львів, 1995. 14. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. – К., 1999. 15. Тинченко Я. Українське офіцерство. Шляхи скорботи й забуття. – К., 1997. 16. Колянчук О., Литвин М. Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань: Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів, 1995. 17. Якимович Б. Генерал М. Тарнавський – життя і чин. – Львів, 1999. 18. Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. 19. Сідак В.-С. Національні спецслужби в період Української революції 1917 – 1920 рр. (невідомі сторінки історії). – К., 1998. 20. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Військова еліта Галичини. – Львів, 2004. 21. Bruski J. Petlurowscy. Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919 – 1924). – Kraków, 2000. 22. Legec J. Armia Ukrainńskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej 1920 r. – Toruń, 2002. 23. Krotofil M. Ukrainńska Armia Halicka 1918–1920. – Toruń, 2000. 24. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920-1939. – Львів, 2000. 25. Шанковський Л. Українська Галицька Армія. – С.34. 26. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. 27. Чайковський А. Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р. // Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. – Львів, 2003. – Т.1. 28. Степанів О. Напередодні великих подій. – Львів, 1930. 29. Думін О. Історія Легіону Українських Січових стрільців 1914–1918. – Львів, 1936. 30. Маланюк Є. Книга спостережень. – Торонто, 1968. – Т.2. 31. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ–Філадельфія, 1995. 32. Кучабський В. Київські Січові Стрільці // Календар "Просвіта", 1922. 33. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). 34. Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). – К., 2003. 35. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – К., 2002. 36. Доленга С. Скоропадщина. – Варшава, 1934. 37. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – Москва, 1983. 38. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995. 39. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1991. 40. Петлюра С. "Табор". (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі) // Петлюра С. Статті; Селецький Ф. Робота в війську // Українська Ставка. – 1919. – 7 січня. 41. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році: Короткий воєнно-історичний нарис. – Мюнхен, 1946. – Кн.1. 42. Коваль Р. Повернення отаманів гайдамацького краю. – К., 2001. 43. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. – Ч.1. 44. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВОВУ), ф. 1078, оп.1, спр.7, арк. 72, 75, 81, 86, 91. 45. Єрошевич П. З боротьби українського народу за незалежність // За державність. – Каліш, 1938. – Зб.8. 46. Прохода В. Записки до історії сірих (Сірожупанників) // За державність. – Каліш, 1935. – Зб.1. 47. Український прапор. – 1920. – 8 травня. 48. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – Львів, 2003. 49. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. 50. Падалка М. Виступ Полуботківців 4 – 6 липня 1917 року в м. Києві на фоні політичної ситуації того часу // До зброї! – Тарнів, 1921. – Зб.1. 51. Махно Н. Воспоминания. – К., 1991. – Кн.1–3. 52. Шанковський Л. Українська Галицька Армія. 53. Українсько-московська війна 1920 р.: Оперативні документи штабу Армії Української Народної Республіки / Під ред. ген. В. Сальського. – Варшава, 1993.

54. Шанковський Л. Українська Галицька Армія. 55. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.). – К., 2005. 56. ЦДАВОВУ, ф.2250, оп.1, спр.1, арк.18. 57. Куц В.М. Дух чи матерія ? // Табор. – 1923. – Ч.1; Снігарів В. Дисципліна, значіння та засади її // Табор. – 1924. – Ч.1. 58. Голубко В. Питання військової доктрини УНР у практичній діяльності та теоретичній спадщині С. Петлюри // Ефективність державного управління: Зб. наук. праць (Львівський регіональний інститут держ. управління Української акад. держ. управління при Президентові України). – 2002. – №1–2. 59. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920 – 1939. 60. Potocki R. *Ukraińskie wychodźstwo polityczne w Polsce (1920–1939)* // *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze*. – Warszawa, 1996.

УДК 355.231.4 (477) “18/19”

О.В. Чорний

Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова

ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

© Чорний О.В., 2006

Досліджено історію діяльності військово-морських навчальних закладів на Півдні України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., показано процес формування нової системи морської освіти в умовах модернізації флоту.

In research explains the history of activity of navy educational establishments in the South of Ukraine in the second part of the XIX century and at the beginning of the XX century, the author studies and analyses the process of forming new system of navy education under circumstances of modernizing of navy force.

Південь України – Херсонщина і Таврійський край, – починаючи з останньої чверті ХVІІІ століття були основними центрами, де здійснювалася підготовка морських спеціалістів для Чорноморського флоту. Закладом, що дав поштовх до створення цілої системи морських училищ в Україні, був Херсонський морський кадетський корпус, що діяв в останній чверті ХVІІІ століття. Протягом першої половини ХІХ ст. на Півдні України було відкрито декілька навчальних закладів морського профілю, що здійснювали підготовку не лише офіцерів і матросів, а й інженерів корабельної справи та персоналу для берегової служби.

У 50-х роках ХІХ ст. в системі морської освіти України стає відчутною криза, подолання якої було можливим лише завдяки реформуванню. Але на перешкоді оновленню морських училищ стає Кримська війна, а згодом і Паризький трактат 1856 року, які поставили питання про те, бути чи не бути морським навчальним закладам в Україні.

В історичній літературі питання, пов'язані з розвитком військово-морської освіти в Україні, майже не розроблені. Якщо брати до уваги російську історіографію дореволюційного періоду, то ця проблема розглядалася лише в такій роботі: “Загальна історія російського флоту”. Інформація, що стосувалася морських навчальних закладів України, мала уривчастий характер. Історики російського флоту позаминулого століття – Д. Афанасьєв, С. Огородніков, О. Асланбегов та інші, висвітлюючи питання, що стосувалися підготовки особового складу флоту, намагалися довести, що головна роль в підготовці моряків для Чорноморського флоту належала морським навчальним закладам Петербурга та Кронштадта. В такий спосіб дослідники намагалися довести, що велич Чорноморського флоту була досягнута завдяки спеціалістам з Росії. Така сама тенденція прослідковується і в дослідженнях радянського часу, подібну точку зору в своїй роботі „Русская армия и флот в ХІХ веке” відстоює військовий історик Л.Г. Безкровний. Реальний же стан речей показує, що Чорноморський флот комплектувався офіцерами і матросами не із Петербурга чи Кронштадта, а випускниками військово-морських училищ Півдня України, що діяли в Миколаєві та Севастополі. Зважаючи на це, ця проблема вимагає детального вивчення і висвітлення в історичній літературі.